

Tussen 1905 en 1939 was het aantal kleinbedrijven (bedrijven met minder dan 5 arbeiders) procentueel gestegen van 75 tot 82; het aantal grootbedrijven (met 50 of meer arbeiders) gedaald van 2,2 tot 1,9 %. Wel was in die periode het aantal arbeiders in de kleinbedrijven procentueel iets kleiner (14 in plaats van 15½ %) en dat in de grootbedrijven groter geworden (59 i.p.v. 51 %), maar die stijging met 8 % kon men voor een periode van bijna 35 jaar niet opmerkelijk noemen, te minder wanneer men er op let dat in 1915 al een percentage van 58,6 bereikt was.¹ De electriciteit had er in belangrijke mate toe bijgedragen dat kleine bedrijven zich konden handhaven. De geleidelijkheid en betrekkelijke gematigdheid van al deze ontwikkelingen betekenden dat zich in het sociale en politieke leven geen tegelijk grote en plotselinge schokken voordeden.

Dat laatste gold ook voor de verhoudingen bij landbouw en veeteelt. Het kleinbedrijf domineerde. In 1930 exploiteerden van de meer dan 175 000 zelfstandige landbouwers slechts 26 000 een bedrijf dat groter was dan 20 ha. De meeste tuinbouwbedrijven waren kleiner dan 2 ha. Het aantal bedrijven dat als groot (boven de 50 ha) of zeer groot (boven de 100 ha) gold, was van 1910 tot 1930 (jaar van de laatste vooroorlogse bedrijfstelling) gestadig afgenomen.² In diezelfde periode was in de landbouw de verhouding tussen eigendom en pacht ten gunste van de eigendom verschoven – een ontwikkeling die zich in de tuinbouw nog veel markanter voorgedaan had.³ Bovendien werd door de in 1938 in werking tredende Pachtwet de positie van de pachters belangrijk versterkt: voortaan moesten alle pachtcontracten schriftelijk vastgelegd en aan het oordeel van een pachtrechter onderworpen worden; ook kregen de pachtvereenkomsten in normale omstandigheden een duur van minstens twaalf jaar. Het grootgrondbezit dat elders in de wereld de sociale en politieke tegenstellingen verscherpt had, was in Nederland als geheel (sommige streken vormden een uitzondering) nimmer een belangrijke factor geweest. Wij kenden geen *Junker* als Pruisen, geen uitgemergelde pachters als het Ierland van de negentiende eeuw, en de groei van industrie en handel had het grootste deel van de op het platteland overtollig rakende arbeidskrachten kunnen opvangen, zodat het landelijk proletariaat hier niet de omvang kreeg die het elders aannam. Men leide hier niet uit af dat men vóór de oorlog op het platteland het gevoel had, een redelijk bestaan te

¹ A. de Graaff in *Ned. volksk.*, dl. VIII, p. 18. ² C. H. J. Maliepaard, a.v., dl. IX, p. 62. ³ De landbouwers die 1 ha en meer bebouwden, hadden in 1910 47% van de oppervlakte in eigendom, in 1930 50%; voor de tuinbouwers die 0,05 ha en meer bebouwden, waren deze cijfers resp. 41 en 58%. CBS: *Statistisch zakboek 1944-1946*, p. 44.